

منابع حقوق اسلامی

محمد علی اختری*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پڙو، شڪاهه علوم انساني و مطالعات فرېنڊي
پرتال جامع علوم انساني

مقدمه

در دین مبین اسلام، اخلاق وارد قلمرو حقوق شده و هر فعل ثوابی جزو مندوبات محسوب است و اجرای آن پاداش دارد و هر عمل ناشایستی در قلمرو مکروهات است و ترک آن نیز کیفر دارد. به طور مثال در عقد بیع اگر بایع به تقاضای مشتری بیع را اقاله کند، ثواب دارد. از حقوق عمومی در اسلام به «حق الله» و از حقوق خصوصی به «حق الناس» تعبیر شده است. تعریف قانون در اسلام همان تعریف شریعت است و شریعت در اسلام همان قانون در عرف است و شرایع اسلامی، یعنی قوانین اسلامی. و قانونگذاری، یعنی تشریح. در مورد تشریح، دو نظریه موجود است: نظریه اول حاکی است که شارع، خداوند تعالی است و مطابق نظریه دوم، شارع، حضرت پیامبر است. زیرا پیامبر با ارشاد خداوند، عالم به مصالح بشر است و مأذون در تشریح. و موارد قانونگذاری عرفی در اسلام در مواقع سکوت قانون اسلام یا به عبارت دیگر مالانصّ فیه است.

برای قانونگذاری مسلمین در موارد سکوت شرع، دو وسیله وجود دارد:

۱- قیاس در موارد مشابه، که در همه جا کارساز نیست.

۲- میدان آزاد حقوقی که در این جا از عقل و مصلحت اندیشی و علم صحیح برای

تصویب قانون استفاده می‌شود.

در موارد اجرای قانون اگر قاضی تقصیر کند، در موارد کیفری ضامن است و در موارد حقوقی باید جبران خسارت کند. در موارد جهل به قانون در مذهب امامیه عذر جاهل قاصر پذیرفته می‌شود، ولی عذر جاهل مقصر پذیرفته نیست. جاهل قاصر کسی

است که نتوانسته به احکام دست یابد و آن را بداند، ولی جاهل مقصر کسی است که می‌توانسته، ولی خود نخواسته است که احکام را بیابد و اجرا کند.

بعد از این تعریفات مختصر می‌پردازیم به اصل موضوع یعنی منابع حقوق اسلامی یا شریعت اسلامی. این منابع چهار قسم هستند:

۱- کتاب الله. ۲- سنت معصومین (ع). ۳- اجماع. ۴- عقل یا قیاس حسب مورد. و تا کسی راه استخراج احکام از این ادله را نداند، قادر به فهم احکام شرع مقدس اسلام نخواهد بود و بر هر مسلمانی واجب است که در حد توان این ادله را بشناسد و تکالیف خود را دریابد و عمل کند و اگر خود نتواند، باید از کسانی که توانایی درک و فهم احکام خدا را دارند، پیروی کند.

منبع اول: کتاب الله

کتاب خدا که در میان مسلمانان بیشتر به قرآن معروف است، دارای اسامی دیگری همچون: فرقان، کتاب، ذکر، تنزیل و... شامل ۱۱۴ سوره، سی جزء، ۷۷ هزار کلمه، ۶۳۴۲ آیه و ۳۲۰ هزار حرف است. نخستین آیه آن، آیه شریفه «اقرا باسم ربک الذی خلق» و آخرین آیه نازله، آیه کریمه «الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دینا» است که در ذی حجه سال آخر زندگانی پیامبر اکرم (ص) نازل شده و یکی دو هفته بعد از نزول آن پیامبر (ص) رحلت فرمودند.

مجموعه قرآن در چهار بخش، شامل اصول عقاید تقریباً ۴۰۰ آیه، اخلاق ۱۷۰۰ آیه، احکام ۵۰۰ آیه و بقیه آیات در قصص پیامبران و مطالب متفرقه است.

احکام قرآن که منبع فقهی شریعت اسلام است در سه قسم عبادات، معاملات و سیاسات گفت و گو می‌نماید. و از آن جا که خود پیامبر (ص) بنا به قول مشهور، خواندن و نوشتن را نیاموخته بودند، آیات نازله را قرائت می‌فرمودند و کُتَّاب وحی می‌نوشتند. نخستین کاتب وحی را در مکه حضرت علی بن ابیطالب (ع) و یا زید بن ثابت ذکر کرده‌اند.

سوره‌های قرآن: سوره‌های کتاب مجید دو گونه است، ۸۵ سوره آن در مکه و ۲۹

سوره آن در مدینه نازل شده است. سوره‌های مکی معمولاً کوتاه و مطالب آن بیشتر اعتقادی است ولی سوره‌های مدنی، طولانی و حاوی احکام است.

برای تشخیص سوره‌های مکی و مدنی، علاوه بر ضوابط مذکور می‌توانیم از قاعده دیگری هم استفاده کنیم. بدین صورت که در سوره‌های مکی خطاب خداوند به صورت «ایها الناس» است و در سوره‌های مدنی با «ایها الذین آمنوا». و نیز در سوره‌های مکی آیات خدا موجز و مختصر و بیشتر به نظم نزدیک است تا نثر ولی در سوره‌های مدنی آیات طولانی و طبیعت آنها به نثر نزدیکتر است.

برای تفهیم قرآن کتب زیادی تالیف شده که به تفسیر معروف‌اند. مفسرین، آیات قرآن را توضیح و تشریح و شأن نزول آنها را ذکر کرده‌اند.

تفاسیر معروف قرآن: اول، تفسیر کبیر از امام فخر رازی. دوم، تفسیر *روض الجنان* از شیخ ابوالفتح رازی. سوم، *مجمع البیان* شیخ طبرسی. چهارم، *تفسیر تبیان* شیخ طوسی. پنجم، *تفسیر جامع البیان* طبری. ششم، *تفسیر کشاف* زمخشری. هفتم، *تفسیر بیضاوی*. هشتم، *تفسیر جلالین*. نهم، *تفسیر گازر* و دهم، *تفسیر المیزان* مرحوم علامه طباطبایی. نکته مهم در این خصوص این است که اکثر این مفسران عالی مقام، ایرانی هستند و این نعمتی است که خداوند شامل حال ملت شریف ما نموده است. تمام این تفسیرها چاپ شده و برخی هم که به عربی بوده به زبان فارسی ترجمه شده است که مترجمان به فارسی هم از ایرانیان بوده‌اند. در خلال این تفاسیر ارزشمند است که شأن نزول و تاریخ و محل نزول آیات کتاب شریف مشخص گردیده و استخراج احکام خدا را میسر گردانیده است.

از آن جا که رجوع به همه تفاسیر و مذاقه در هر کدام برای فهم احکام مستلزم دقت زیادی بوده است، عده‌ای از دانشمندان برای سهولت کار، آیات مربوط به احکام را جداگانه جمع آوری و مرتب نموده‌اند که مورد بحث قسمت بعدی است.

کتب آیات الاحکام: کتب زیادی در این خصوص از صدر اسلام تا زمان ما تدوین شده است که بعضی چاپ شده و بعضی هم به صورت دست نویس در کتابخانه‌ها

موجود است که در این جا به مشهورترین آنها اشاره می‌کنیم:

اول، کنزالعرفان فی فقه القرآن تالیف فاضل مقداد. دوم، زبدة البیان فی احکام القرآن تالیف مقدس اردبیلی. سوم، آیات الاحکام تالیف مرحوم جزایری. چهارم، فقه قرآن تالیف قطب الدین راوندی. پنجم، آیات احکام (به فارسی) تالیف آیت الله برقی. در این کتابها که اغلب چاپ شده و در کتابخانه‌ها موجودند، احکام خداوندی دسته بندی شده و آیات مربوط به آن در هر دسته ذکر و بیان شده است و کار محقق را آسان کرده است. اغلب این کتب به زبان عربی است و جا دارد که به فارسی هم ترجمه شود تا استفاده از آنها برای کسانی که به زبان عربی تسلط ندارند، میسر باشد.

کتب تاریخ قرآن: بالاخره برای استفاده هر چه بیشتر از کتاب خدا مراجعه به کتب تاریخ قرآن هم ضرورت دارد. در این جا فقط به چند نمونه از این کتابها اشاره می‌کنیم: اول، تاریخ قرآن تالیف حضرت آیت الله ابو عبدالله زنجانی. دوم، تاریخ قرآن تالیف محقق معاصر آقای دکتر رامیار. سوم، تاریخ قرآن تالیف دکتر تقوی و نیز کتبی که در خصوص ناسخ و منسوخ آیات خدا نوشته شده است، مانند الناسخ و المنسوخ سیوطی. شایان ذکر است که در آنها بعضی از احکام که در آغاز اسلام بوده و بعد با نزول حکم دیگری نسخ شده است، به طور مبسوط مورد بحث واقع شده است.

منبع دوم: سنت معصومین (ع)

سنت، یعنی گفتار و کردار و تقریر پیامبر (و با اعتقاد شیعه، بقیه ائمه معصومین (ع) و حضرت فاطمه (س) دختر گرامی حضرت پیامبر).

گفتار، همان روایات و احادیث و نقل قولهایی است که از پیامبر و معصومین دیگر شنیده شده است و نسل به نسل نقل شده تا امروز به ما رسیده است.

کردار، یعنی اعمال و رفتار ائمه معصومین (ع) در مقام تبیین احکام شرعی. تقریر، یعنی سکوت یا تأیید ائمه معصومین (ع) در برابر اعمال دیگران که در حضور آنها انجام شده است.

احادیث چند نوع است:

اول - حدیث صحیح، یعنی ناقل و راوی آن عادل است. دوم - حدیث حسن، یعنی ناقل و راوی شخص مشهوری است. سوم - حدیث موثق، یعنی ناقل و راوی آن شخص قابل اعتمادی است. چهارم - حدیث مرسله، یعنی حدیثی که در سلسله روایت، یک نفر ساقط شده است. پنجم - حدیث مجهول، یعنی حدیثی که حال ناقل و راوی آن مجهول است.

سنت در مذهب عامه (یعنی تسنن) فقط شامل گفتار و کردار و تقریر پیامبر است و کافی است سلسله روایت حدیث به یکی از صحابه یا تابعین برسد. صحابه، یعنی کسانی که خود، زمان پیامبر را درک کرده و مستقیماً از او احکام را شنیده‌اند. تابعین، یعنی کسانی که یکی از صحابه را درک کرده و احکام را از صحابه اخذ کرده‌اند. کتب معروف احادیث در میان اهل تسنن بنابر مشهور شش کتاب است که به صحاح سته معروف‌اند؛ به شرح زیر:

اول، صحیح مسلم نیشابوری. دوم، صحیح بخاری. سوم، سنن ابو داوود سجستانی. چهارم، سنن ابن ماجه قزوینی. پنجم، سنن نسائی و ششم، جامع ترمذی. نکته قابل توجه این است که تمام شش نفر مؤلفین صحاح سته ایرانی هستند و این هم نعمت دیگری که خداوند تعالی ملت ما را به آن سرافراز نموده است. و اما کتب مشهور حدیث در مذهب خاصه (تشیع) عبارت‌اند از:

اول، کتاب کافی تالیف کلینی رازی. دوم، کتاب من لا یحضره الفقیه تالیف شیخ صدوق معروف به ابن بابویه. سوم و چهارم، کتابهای تهذیب و استبصار هر دو تالیف شیخ طوسی معروف به شیخ الطایفه که اینها را کتب اربعه گویند و کتب دیگری در احادیث شیعه موجود است که اهم آنها عبارتند از: وسائل الشیعه تالیف شیخ حر عاملی، مستدرک الوسائل تالیف آیت الله نوری و بالاخره بحار الانوار تالیف مرحوم علامه مجلسی.

مذاهب اسلامی اهل سنت: ۱ - حنفی. ۲ - حنبلی. ۳ - مالکی. ۴ - شافعیه و وهابی و

خارجی.

مذاهب اسلامی اهل تشیع: ۱- اثنی عشری یا شیعه جعفری. ۲- اسماعیلیه یا شش امامی. ۳- زیدیه یا چهار امامی.

حنفیه در ترکیه، قفقاز، اردن، سوریه، پاکستان، هندوستان، افغانستان و بنگال وجود دارند. مالکیها در افریقای شمالی و افریقای غربی. شافعیها در کردستان، مالزی، اندونزی، افریقای شرقی. حنبلیها در عربستان که مذهب وهابی، مذهب رسمی عربستان منشعب از مذهب حنبلی است. و مذهب حنبلی دورترین مذهب به شیعه است. مذهب خارجی در الجزایر، تونس، زنگبار. شیعه اثنی عشری یا دوازده امامی در ایران، عراق، پاکستان، افغانستان، جمهوری آذربایجان، لبنان. زیدیه یا شیعه چهار امامی در یمن. اسماعیلیه یا شیعه شش امامی در ایران، پاکستان، هندوستان و تاجیکستان.

کشورهای اسلامی به طور اعم شامل کلیه کشورهایی است که مذهب آنها اسلام است.

کشورهای اسلامی بطور اخص: ایران (تشیع) و عربستان (وهابی)، افغانستان (حنفی)، پاکستان (حنفی).

منبع سوم؛ اجماع

اجماع یعنی عزم، تصمیم، اتفاق آراء و به طور اخص یعنی اتفاق نظر صاحب نظران اسلامی. در این مورد نظریه‌های مختلفی ابراز شده است به شرح زیر:

۱- اتفاق نظر همه صاحب نظران. ۲- اتفاق نظر اکثریت صاحب نظران. ۳- اتفاق نظر گروهی صاحب نظر ولو در اقلیت. ۴- اتفاق نظر صاحب نظران در یک عصر. ۵- اتفاق نظر صاحب نظران در یک شهر یا کشور.

تمامی اینها نظریه‌های مطرح در تشیع است، ولی برادران اهل تسنن هم در این خصوص نظریه‌هایی دارند:

۱- اتفاق نظر همه اهل حل و عقد (خبرگان و کارشناسان اسلامی). ۲- اتفاق نظر همه امت حضرت محمد(ص). ۳- اتفاق نظر اهل مدینه. ۴- اتفاق نظر اهالی حرمین

شریفین یعنی مدینه و مکه. ۵- اتفاق نظر علمای دو شهر کوفه و بصره.

دلایل اجماع: برای اجماع دلایل زیادی ذکر شده که فقط به چند نمونه آن اشاره می‌کنیم:

اول - آیه شریفه «و کذلک جعلناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس و یکون الرسول علیکم شهیدا...» (آیه ۱۴۳ سوره مبارکه بقره).

دوم - آیه شریفه «... فان تنازعتم فی شیء فردوه الی الله و الرسول...» (آیه ۵۹ سوره مبارکه نساء).

سوم - حدیث نبوی لا تجتمع امتی علی الخطاء.

چهارم - حدیث نبوی کونوا مع الجماعة.

پنجم - قاعده السواد الاعظم.

و در این جا به مناسبت باید از رویه قضایی در اسلام ذکر کنم که از بحث اجماع مشخص می‌شود که اجماع نوعی رویه قضایی است و دلیل دیگری هم داریم و آن فرمان حضرت علی (ع) به مالک اشتر فرماندار مصر است که می‌فرماید: دو قاضی از یک مذهب نباید دو رأی مختلف بدهند اگر چنین رأیی دادند آرای خود را نزد تو بفرستند، هر کدام را مطابق احکام قرآن و سنت یافتی دستور اجرا بده و اگر در ماندی فقها را جمع کن و نظر آنها را استعمال کن و نظر اکثریت را عمل کن.

منبع چهارم: عقل و قیاس

از ائمه هدی (ع) نقل شده است که خداوند را بر مردم دو حجت است؛ حجتی ظاهری و حجتی باطنی. حجت ظاهری، انبیا و رسل. و حجت باطنی، عقلهای مردم است. یعنی خداوند احکام خود را گاهی به وسیله نبی ظاهری و زمانی به زبان عقل (که نبی باطنی است) به مکلفین ابلاغ می‌کند و همان طور که اقوال و افعال و تقریرات نبی ظاهری، حجت است و لازم الاجرا، تشخیص عقل نیز حجت است و موجب قطع و یقین. ولی در این مورد به دو صورت از منبع عقل استفاده می‌کنیم:

اول - در بدیهیات؛ که عقل بدون کمک گرفتن از شرع حکم می‌کند و آن در مواقع

حسن و قبح ذاتی است که در اصول فقه آن را مستقلات عقلیه گویند.

دوم - مواردی که به لحاظ جزئی و فرعی و غیر بدیهی بودن با راهنمایی و کمک شرع انور عقل حکم می‌کند، که آنها را به لسان فقه استلزامات عقلی نامند. مثال برای حسن و قبح ذاتی؛ ناروا بودن ظلم و نیکو بودن عدل. و مثال برای استلزامات عقلی، مانند واجب بودن مقدمه واجب. ولی استفاده از عقل بیشتر در مذهب امامیه است و برادران مسلمان غیر شیعه بیشتر از قیاس استفاده می‌کنند؛ به این شرح که اگر در مواردی حکم خدا از قرآن و سنت و اجماع استنباط نشود، سعی می‌کنند موارد مشابه را که حکم آن مشخص شده بیابند و با مقایسه، حکمی هم برای مورد قیاس پیدا کنند ولی این ترتیب در شیعه مورد قبول نیست. تنها قیاسی که در شیعه مورد قبول است، قیاس منصوص العله است، یعنی اگر در حکمی علت وضع در خود حکم ذکر شده باشد و موردی باشد که همان علت را داشته باشد، با قیاس حکم آن استنتاج می‌شود. مثال: چون حکم خمر به علت مسکر بودن، تحریم است لذا در مقام قیاس هر چیز دیگری که مسکر باشد حکم به تحریم آن می‌شود. کبری و صغری و نتیجه در این مورد چنین می‌شود: هر مسکری حرام است. آب جو مسکر است. پس آب جو حرام است. در مواردی که علت در نص ذکر نشده باشد، آن را قیاس مستنبط العله گویند که در امامیه پذیرفته نیست.

ناگفته نماند که منبع اصلی احکام الهی به ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: قرآن و سنت و در موارد مالا نص فیه عقل و قیاس و اجماع هم همان فتاوی مشهوره است. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود حقوق اسلامی ضمن داشتن منابع محکم و الهی در تاریخ ۱۴۰۰ ساله خود با استمرار در بحث و فحص، گسترش فوق العاده یافته و به یکی از کاملترین نظامهای حقوقی جهان معاصر تبدیل شده است که تقریباً بر یک سوم جهان حاکم است و در مقایسه با نظامهای حقوقی سوسیالیستی و هند و چین مسلمان‌تر از آنهاست و اگر با نظر بی طرفی تجزیه و تحلیل شود و در کلیه موارد با حقوق رومن ژرمن و حقوق غیر مدون کامن لا (Common - Law) تطبیق شود، نه

تنها از آنها پایبندتر نیست، در بسیاری موارد بر آن دو نیز برتری دارد.

منابع و مأخذ

- ۱- جعفری لنگرودی، دکتر محمد جعفر، مکتبه‌های حقوقی در اسلام، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۵۳، چاپ اول.
- ۲- جعفری لنگرودی، دکتر محمد جعفر، مقدمه عمومی علم حقوق، انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۶۲، چاپ اول.
- ۳- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، درآمدی بر حقوق اسلامی، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، تهران، ۱۳۶۴، جلد اول، چاپ اول.
- ۴- داوید، رنه، نظام‌های بزرگ حقوقی معاصر، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۲، چاپ اول.
- ۵- رشاد، محمد، اصول فقه، انتشارات اقبال، تهران، ۱۳۶۷، چاپ چهارم.
- ۶- عرفانی، دکتر محمود، حقوق تطبیقی و نظام‌های معاصر، موسسه انتشارات جهاد دانشگاهی (ماجد) تهران، ۱۳۷۲، جلد اول، چاپ سوم.
- ۷- فیض، دکتر علیرضا، مبادی فقه و اصول (مشمول بر بخشی از مسائل آن دو علم) انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۶۹، چاپ اول.
- ۸- کاتوزیان، دکتر ناصر، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، انتشارات بهنشر، تهران، شهریور ۱۳۷۰، چاپ سیزدهم.
- ۹- محقق داماد، سید مصطفی، مباحثی از اصول فقه، دفتر دوم منابع فقه، انتشارات اندیشه‌های نو در علوم اسلامی، شماره ۱۰، تهران ۱۳۶۹، چاپ پنجم.
- ۱۰- محمدی، دکتر ابوالحسن، مبانی استنباط و حقوق اسلامی، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۶۸، چاپ ششم.
- ۱۱- مظفر، محمد رضا، اصول فقه، انتشارات حکمت، تهران، ۱۳۷۱، چاپ دوم. ترجمه هدایی.

پښتونستان کالچرل اکیډمی
پښتونستان کالچرل اکیډمی